

Marek Aurel Havlíček

Böö

Tradice a současnost
burjatských šamanů

Böö

Tradice a současnost burjatských šamanů

Marek Aurel Havlíček

Recenzovali:

doc. PhDr. Luboš Bělka, CSc.

PhDr. Adam Horálek, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2020

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

Text © Marek Aurel Havlíček, 2020

Photos © Marek Aurel Havlíček, 2020

Maps © Jaroslav Synek, 2020

ISBN 978-80-246-3434-0

ISBN 978-80-246-3523-1 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Poděkování	9
1. Úvod	11
1.1 Technické poznámky	12
2. Burjati	14
2.1 Obecné pojetí burjatské národnosti	14
2.2 Etnická minulost Bajkalské oblasti	16
2.3 Vývoj etnické mapy do příchodu Mongolů	17
2.4 Mongolové a jejich přítomnost v Bajkalské oblasti	23
2.5 Etnická mapa Bajkalské oblasti v období Mongolské říše	26
2.6 Ruské dobytí Bajkalské oblasti	29
2.7 Etnická mapa Bajkalské oblasti pod ruským vlivem	35
2.8 Formování etnoteritoriálních skupin	42
2.9 Kde se vzali „Burjati“	49
2.10 Burjatská autonomie ve 20. století	56
2.11 Burjatština	58
2.12 Současné osídlení Burjatů v Rusku, Mongolsku a Číně	61
3. Koncepce šamanismu a její vývoj	65
3.1 Úvod do šamanismu	65
3.2 Charakteristika konceptu šamanismu	67
3.3 Šamani v evropských představách	70
3.4 Rozvoj šamanských teorií ve 20. století	75
3.5 Šamanismus jako náboženství	81
3.6 Neošamanismus	83
3.7 Pojetí šamanismu v této práci	85

4. Burjatský šamanismus	88
4.1 Úvod do pojetí burjatského šamanismu	88
4.1.1 Nejstarší zdroje informací o burjatském šamanismu	89
4.1.2 „Předrevoluční“ odborné práce	91
4.1.3 Studium burjatského šamanismu po roce 1917	93
4.1.4 Výzkum burjatského šamanismu od 90. let	97
4.1.5 Ohlasy v českém prostředí	100
4.2 Struktura burjatského šamanismu	101
4.2.1 Ežinové	105
4.2.2 Ežinové horního světa	106
4.2.3 Ežinové středního světa	110
4.2.4 Bytosti záhrobního světa	113
4.2.5 Ežinové nemoci	117
4.2.6 Ostatní Ežinové	118
4.2.7 Ostatní kategorie bytostí – „ne-ežinů“	122
4.3 Duše, smrt a záhrobní život	125
4.3.1 Představa o duši	126
4.3.2 Smrt	128
4.3.3 Klasifikace lidských duší	131
4.3.4 Duše nejvýše postavených lidí	131
4.3.5 Duše nadaných – řemeslníků, umělců a lovců	132
4.3.6 Duše šamanů a šamanek	132
4.3.7 Duše lidí obyčejných, chudých a postižených	133
4.3.8 Duše lidí se zvláštním druhem smrti	134
4.4 Obřadní systém	136
4.4.1 Formy šamanských rituálů	144
4.4.2 <i>Tajlagany</i>	149
4.4.3 Struktura <i>tajlaganu</i>	154
4.4.4 Role rituálů v životě	157
4.5 Burjatský šaman	159
4.5.1 Tendence k synkretismu v burjatském šamanismu	159
4.5.2 Atributy burjatského šamana	163
4.5.3 Jak se stát burjatským šamanem	170
4.5.4 Dělení šamanů a šamanské vysvěcení	175
4.5.5 Hierarchie vysvěcených šamanů	179
4.5.6 Obřad vysvěcení šamanů	181
4.6 Burjatský šamanismus v současnosti	188
4.6.1 Revitalizace devadesátých let	188
4.6.2 Současné společenské chápání šamanismu	196
4.6.3 Formy současného burjatského šamanismu	203

4.6.4	Fungování šamanské asociace na příkladu <i>Tengeri</i>	208
4.6.5	Venkovský šaman Fjodor	212
4.6.6	Šaman Valentin, předbajkalští šamani a šamanská turistika	213
4.6.7	Hlavní diskurzy současného šamanismu	215
	Seznam zkratk	222
	Seznam literatury	223
	Rejstřík	237

Poděkování

Děkuji všem, kteří se podíleli na vzniku této práce. Kolegům za odborné konzultace, institucím i soukromým subjektům za finanční podporu jednotlivých projektů i všem bezprostředním účastníkům přímo v „terénu“ za umožnění realizace mých výzkumů i za poskytnutí potřebného zázemí.

Jmenovitě bych rád poděkoval za odborné vedení i uvedení do odborného antropologického studia problematiky šamanismu doc. PhDr. Oldřich Kašparu, CSc., za dlouhodobou spolupráci i průběžné konzultace, díky kterým jsem mohl navázat na nejen jejich odborné práce: doc. PhDr. Luboši Bělkovi, CSc., Mgr. Veronice Zikmundové, Ph.D., Zbigniewu Szmytovi, Ph.D. a burjatskému akademiku Dr. Tarasi Maximoviči Michajlovovi.

Zvláštní poděkování chci věnovat přátelům i kolegům v Čechách i v Burjatsku za zázemí a podporu během mých terénních výzkumů, kterou mi nezištně poskytovali: Lence Holanové, Elvíře Sandanové a Rimmě Sandamovové, Žargal Cybikovové a její rodině a Eduardu Batoryrenovi.

1. Úvod

Kniha představuje výsledek několikaletého etnografického bádání autora včetně opakovaných terénních výzkumů ve vybraných lokalitách jižní Sibíře a severního Mongolska, které proběhly v letech 2003–2009. V roce 2003 se nejprve jednalo o výzkumnou sondu s cílem zjistit možnosti studia problematiky šamanismu právě v oblastech obývaných Burjaty (Republika Burjatsko, Irkutská oblast) a vybrat vhodné lokality pro další bádání. To pokračovalo uskutečněním terénního výzkumu v roce 2004 v oblasti Tunkinské doliny (Kyren, Šumak), Chorinsku, Kižingy a také v hlavním městě Burjatska v Ulan-Ude. Dále v roce 2006, nejprve v květnu v oblastech severovýchodního Mongolska¹ (Chentinský a Dornodský ajmak, Ulanbátar), a během letních měsíců také v oblastech Burjatska² (Kurumkan, Olchon, Korsakovo, Kižinga, Magsachon). Poslední dva terénní výzkumy byly uskutečněny v letech 2008 a 2009, a to za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy³. Během realizace výzkumů bylo uskutečněno bádání v lokalitách Kižinga, Tunka, Aršan, Kyren, Charbjaty, v Okinskem rajonu, na Olchoně (Irkutská oblast) a v bývalém Aginském burjatském autonomním okruhu a v Čitě, v dnešním Zabajkalském kraji.

Předkládaná kniha má za cíl seznámit čtenáře s problémem burjatského šamanismu v jeho etnohistorickém vývoji, z kterého vychází jeho současný kontext, v němž je vykládán. Vzhledem k tomu, že celý tento koncept je složen ze dvou částí (burjatský a šamanismus), které samy

---

1 První dvě cesty byly uskutečněny za podpory účelového stipendia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

2 Letní cesta do Burjatska byla uskutečněna za podpory soukromých sponzorů.

3 Dvouletý projekt GaUK č. č. 8547/2008 „Současné formy Burjatského šamanismu“ z roku 2008.

o sobě představují samostatné koncepty – první etnický, druhý náboženský –, odpovídá tomu i struktura této knihy.

Po úvodní kapitole následuje kapitola věnovaná problematice burjatské etnicity, jejího vývoje a formování současného burjatského národa, tradičnímu rodovému a klanovému členění a jeho postupné transformaci na základě teritoriální příslušnosti. Otázka „burjatství“ přitom hraje klíčovou roli ve formování národního charakteru burjatských náboženství, zejména v jeho současné revitalizující se podobě. Etnohistorický úvod je důležitý pro pochopení etnické identity založené na reflexi etnohistorického vývoje dané oblasti. Ač se čtenáři může tato část zdát až příliš podrobná, jedná se ve skutečnosti jen o obecný úvod do problematiky, bez které nelze současnou burjatskou identitu v jejím historickém kontextu pochopit.

Třetí kapitola je zaměřena na problematiku šamanismu jakožto západního vědeckého konceptu a jeho postupného vývoje. Tato část je zcela nezbytná pro pochopení toho, jakým způsobem se různá vědecká pojetí odrážejí v současné sebeidentifikaci vyznavačů předbuddhistických kultů. Tím, jak se formuje jejich sebeidentifikace, vzniká tlak na utváření nového celospolečenského pojmání (nejen) burjatského šamanismu.

Samotným burjatským šamanismem se pak zabývá čtvrtá kapitola, kde jsou postupně rozebrány kosmologie a rituální praxe v minulosti i současnosti. V závěru čtvrté kapitoly jsou popsány některé reprezentativní případy různých forem současného šamanismu, kterými je také celá práce uzavřena.

Knihla nabízí pouze určitý vhled do procesu obnovování šamanských tradic na celospolečenské „všeburjatské“ úrovni a na utváření současného burjatského šamanismu jako náboženství. V žádném případě plně nevyčerpává všechny varianty současné burjatské šamanské kultury, ale pouze reflektuje hlavní trendy v jejím aktuálním dění a nabízí jejich interpretaci.

1.1 Technické poznámky

Transliterace z ruštiny je prováděna podle normy ČSN 01 0185 zveřejněné na webových stránkách České akademie věd.⁴ Stejná pravidla jsou použita i při transliteraci z mongolštiny a burjatštiny, kde jsou navíc

⁴ Transliterace ruské cyrilice / Transliteration of Russian cyrillic alphabet, Akademie věd České republiky [online].

písmena: H, h (bur. H, h) Ö, ö (bur. Θ, θ) a Ü, ü (bur. Y, y). Pro přesnost jsou u vybraných názvů uváděny také jejich často různé ekvivalenty v jiných jazycích, což čtenáři, který by s tématem chtěl dále pracovat, umožňuje snazší orientaci ve změti souzvučné a různým způsobem přepisované terminologie.

V doslovných citacích zůstávají ponechány tak, jak je používá konkrétní autor, u volných parafrází jsou buď znormovány do standardizované podoby odpovídající nejobvyklejší interpretaci, nebo je takový výraz uvedený v závorce. Charakteristickým příkladem může být slovo šamanského kořene či původu *-udcha*, které se objevuje v řadě obměn jako například *utcha*, *uchta* nebo často užívané adjektivum bílý ve variabilitě přepisů *sagan*, *sagaan*, *cagaan*.

Zvláštní otázkou představuje psaní velkých písmen. Jelikož se jedná o přejaté názvy z ruštiny a burjatštiny, na něž pravidla českého pravopisu ne vždy mají jednoznačné pravidlo, a jelikož není vždy zcela jasné, kdy se jedná o označení třídy či druhu bytostí a kdy se jedná o jméno, byla pro sjednocení různých přepisů v této práci pravidla upravena, ač to ne vždy odpovídá pravidlům českého pravopisu. U jmen duchovních bytostí (*Erlen*), označení titulů a tříd bytostí, a to jak v transliteraci (*Tenger*, *Chat*, *Chaty*), tak i v překladu (Nebešťan, Chanové) včetně případů, kdy je nebo by mohl být titul součástí jména (Menderi Tengeri) stejně jako označení skupin bytostí (Východní Tengeriové, Sedm Starců) je vždy zvoleno velké počáteční písmeno. Jejich kombinace se pak řídí stejnými pravidly s výjimkou některých zavedených pravidel psaní velkých písmen (např. Věčné Modré Nebe).

Stejně pravidlo je dodržováno u všech označení, která vystupují jako etnonyma, a to včetně pojmenování skupin, která mohou být lokálně definována (Barguzinští Burjati). Označení obřadů (*tajlagan*), atributů (*bardag*), šamanských titulů (*zaarin böö*) apod., pokud se vyložení nejedná o jména (Jarní tajlagan), jsou psány s počátečním malým písmenem. Psaní písmen v cizích jazycích odpovídá zdroji, odkud byly jednotlivé termíny převzaty, a je třeba brát v úvahu jejich značnou nejednostnost.

2. Burjati

2.1 Obecné pojetí burjatské národnosti

V současnosti se pod etnonymem Burjati rozumí samostatná národnost, jíž je přiznán vlastní oficiální literární jazyk a politicko-správní autonomie odpovídající republikové úrovni v rámci Ruské federace.⁵ Burjati jsou všeobecně pokládáni za samostatné etnikum mongolského původu, přičemž se vychází zejména z jazykové klasifikace burjatštiny, která je řazená do mongolské větve altajské jazykové rodiny.⁶

Toto vnímání Burjatů odpovídá současnému obecnému úzu, jak je chápán v Ruské federaci a také v Evropě. Při bližším zkoumání lze však narazit na celou řadu otazníků a problémů, které tuto jednoznačnou skutečnost zpochybňují a dávají možnost alternativním pohledům a následným ideovým proudům. Ty v mongolské a burjatské společnosti různým způsobem prosakují a vytvářejí v jednotlivých etnických a politicko-sociálních kategoriích ne zcela jasné a tím méně jednoznačné vztahy, které se v obecném diskurzu vzájemně prolínají.

---

5 V rámci RF existuje dvacet jedna republik. Každá republika představuje stát jako součást federace, mající svoji plnou státní (zákonodárnou, výkonnou, soudní) moc na svém území, kromě těch pravomocí, které v souladu s Ústavou Ruské federace jsou v kompetenci federálních orgánů státní. V praxi tedy vždy záleží na vztazích mezi federální vládou a konkrétním subjektem federace. Viz Konstitucionnoje pravo Rossii, *Bibliotekar'.ru* [online].

Republika Burjatsko získala svoji „státní suverenitu“ (rus. *государственный суверенитет*) oficiálním zrušením dosavadního statusu autonomní republiky 8. října 1990 a o půl roku později, 27. března 1991, vyjmutím označení „sovětská socialistická“ vznikl její dnešní název. Současná ústava byla schválena v roce 1994. Viz *Istorija, Organy gosudarstvennoj vlasti Respubliki Burjatija* [online].

6 V. Hubinger – F. Honzák – J. Polišínský: *Národy celého světa*, s. 62–63. Oficiální burjatský jazyk vychází ze zabajkalských chorinských dialektů, které jsou chalchské mongolštině bližší než dialekty západoburjatské. Blíže viz podkapitola: Burjatština.

Pro názornost lze uvést dva příklady takových významově a identifi-kačně fluktujiících a protikladných konceptů. První se týká již zmíněného mongolského původu Burjatů, který byl velmi intenzivně podtrháván v pracích mnohých burjatských vědců 19. století. Označení Mongolové se přitom pohybuje mezi dvěma významovými rovinami, totiž Mongolové jako široká škála nositelů některého z jazyků mongolské jazykové větve (včetně současných Burjatů) na jedné straně a Mongolů jakožto obyvatel současného Mongolského státu, který je však z více než osmdesáti procent složen z Chalchů⁷, k nimž se označení Mongol v běžné řeči také vztahuje, se kterými se však Burjati neidentifikují.

Druhý příklad souvisí s etnohistorickou minulostí Burjatů a s jejich vztahem k ústřední historické osobnosti Mongolského státu Čingischánovi, k němuž se každý Mongol vymezuje a vytváří si k němu vztah. Sebepojetí Burjatů se pohybuje mezi dvěma extrémy, kdy na jednu stranu na základě genealogických legend a jiných orálně předávaných tradic sami sebe považují za úzce příbuzné Mongolům či přeneseně za potomky Čingischánova rodu a na druhé straně se identifikují s jedním z nejvýznamnějších rivalů rodu Bordžiginů⁸, tedy s Merkity⁹. Nutno podotknout, že na takovou škálu prolínajících se výpovědí jsem při terénním výzkumu běžně narážel i v rámci výpovědi jednoho respondenta.

Pro bližší pochopení složitosti etnické sebeidentifikace Burjatů, stejně jako jednotlivých subetnosů tvořících tento současný národ, je nejprve třeba provést stručný exkurz do minulosti a připomenout nejdůležitější momenty burjatské etnogeneze a seznámit se se skupinami, které v tomto procesu sehrály, resp. mohly potenciálně sehrát určitou roli. Další části budou zaměřeny na vývoj etnonyma Burjat, jeho různé konotace v jednotlivých historických periodách v minulosti a na proces jeho postupné transformace až k jeho současnému významu, jazykové charakteristice i osídlení.

7 Podle posledního sčítání lidu v roce 2010. Viz *Chun am, oron suucny 2010 ony ulsyn toollogyn üp dünd* [online], s. 22.

8 Bordžiginové – rod Temudžina, tedy nositelé titulu Čingischána, který byl podle *Tajné kroniky Mongolů* založen Šedým vlkem a Bílou laní. Blíže např. viz *Tajná kronika Mongolů*, s. 11.

9 Blíže o Merkitech v podkapitole: Etnická mapa Bajkalské oblasti v období Mongolské říše, o problému Burjat-Mongolů podrobněji v podkapitole: Kde se vzali „Burjati“, o kultu Čingischána viz kapitola: Současné společenské chápání šamanismu.

2.2 Etnická minulost Bajkalské oblasti

Etnická historie burjatské oikumeny, tedy území tradičně obývané Burjaty¹⁰, byla díky převážně kočovnému způsobu života místních obyvatel poměrně pestrá a bohatá.

Pro její podrobné studium však existuje jen relativně málo zdrojů a informací. Kromě vlastních mongolských záznamů velkou část etnohistorických faktů zprostředkovávají čínští, perští a křesťanští kronikáři, obchodníci a misionáři a od 16. století také ruští letopisci a evropští cestovatelé.

Vzhledem k tomu, že pro cíle této práce je nutné vytvořit jen určitou obecnou představu o historických vlivech, které se odrážejí v současných problémech a otázkách rodové, kmenové, etnické a národní identifikace Burjatů, respektive Burjatů-šamanistů, bude tomu také odpovídat zjednodušení, přehlednost a stručnost této kapitoly. Pro starší období je charakteristický nedostatek přesnějších informací, zejména co se týká přechodů mezi jednotlivými obdobími zaznamenanými v pramenech. Tyto nejasnosti a otazníky budou ponechány otevřené s odkazy na případné další dostupné zdroje informací. To se týká také obecného konstatování široké škály často zcela protichůdných etnohistorických hypotéz, zejména ruských a sovětských odborníků. Podrobné srovnávání a hodnocení validity těchto mnohdy „dobrodružných teorií“ nepředstavuje pro dané téma zásadní význam a omezený rozsah této práce ani nenabízí dostatečný prostor pro jejich podrobnou analýzu.¹¹ Pro pozdější období (období po sjednocení Mongolů ve 12. století, období vymezení rusko-čínských hranic a období etnické konsolidace Burjatů) bude ze stejných důvodů upřednostňována přehlednost doplněná odpovídajícími zdroji a citacemi, ať už ve formě argumentů, či jen jako doplňujících ilustračních výroků.

Cílem tohoto etnohistorického úvodu je přiblížit se pochopení toho, jaké skutečnosti Burjaté reflektují při smýšlení o své vlastní národní identifikaci v kontextu své etnické minulosti, dochovaného folkloru i popularizace různých odborných (etnologických, folkloristických, historických, lingvistických apod.) interpretací faktů a skutečností.

10 Jejímu nejšířšímu teritoriálnímu vymezení bude v této práci odpovídat území ohraničené ze západu jižními částmi Krasnojarského kraje, z východu horním povodím Amuru, ze severu oblastmi lemujícími severní pobřeží Bajkalu a z jihu severními oblastmi současného Mongolského státu.

11 Pro tuto práci je však podstatnější sama jejich existence, která má bezprostřední vliv na sebeidentifikaci Burjatů, kteří v nich dohledávají chybějící články historických kořenů.

2.3 Vývoj etnické mapy do příchodu Mongolů

Z nejstarších etnik je důležité si připomenout zejména ty, o nichž v nej-různějších kontextu současní Burjati hovoří jakožto „o svých předcích [...], kteří obývali [jejich] pravlast“¹², a to bez ohledu, zda nějaké etnické vztahy mezi nimi a současnými Burjaty skutečně existují, respektive zda je možné takový předpoklad opřít o odpovídající argumenty. Přiblížíme se k nepřehledným a nejasným „etnickým podloží“ různých částí subetnické a rodové struktury, na jejichž základě se až v posledních několika stoletích postupně zformoval národ Burjatů, tedy tak, jak proces této krystalizace chápou sami Burjati.

Pro studium nejstarších kultur je třeba se zaměřit na archeologická naleziště a vykopávky na celém území Bajkalské oblasti, jednoznačných důkazů přítomnosti konkrétních skupin i jejich způsobů života v daných lokalitách, které dnes díky propracovaným metodám mohou být poměrně přesně datovány. Archeologie dokáže odhalit jednotlivé „kultury“, které však velmi často nedokáže jednoznačně identifikovat s konkrétním etnikem, a proto tyto kultury označuje obvykle podle jejich určité charakteristiky, v některých případech upřesněných „lokalizací“.

Problém etnické příslušnosti archeologických kultur lze doplnit zprávami z čínských kronik o etnonymech, resp. exoetnonymem, které skupinám kočujícím za severní hranicí Číňanů ve svých záznamech zprostředkovně přepisovali. Je však nutné si uvědomit, že pravděpodobný jazykový výklad, shoda či podobnost ještě nemusí definitivně potvrzovat příslušnost etnika k přepisované jazykové skupině, jak se o tom snaží přesvědčit mnohé hypotézy. Pokud například, etnikum, skupina či genealogická jednotka nese v čínských kronikách „pravděpodobně“ turkitský etnonym, není to ještě důkaz příslušnosti daného etnika k Turkitům, ale svědčí to spíše o tom, od koho byl daný etnonym přejat. Další problém představuje nemožnost přesného dešifrování mnohých staročínských znaků, zejména co se týká jejich zvukové podoby, která v kombinaci s migrací etnonyma z jazyka do jazyka rekonstrukci pravděpodobné etnické mapy celé oblasti znesnadňuje.

Čínské kroniky však mohou doplnit řadu informací etnografického charakteru, tedy údaje o hospodářském životě skupin, materiální kultuře a údaje o alespoň přibližné geografické lokaci kultur a skupin v určité periodě. Kritický je třeba naopak být k údajům demografickým, zejména

12 Velmi obecné a běžné vyjádření, v nichž často Burjati identifikují historická etnika, která obývala Bajkalskou oblast, se svými vlastními předky.

co se týká etnik, která vzhledem k čínským státům a vládnoucím dynastiím hrála politicky významnou roli, zejména pak těch, která se střetla s čínskou armádou, jelikož v těchto případech měli čínští kronikáři tendenci k hyperbolizaci nepřátelských sil, aby tak zdůraznili moc, slávu a hrdinství vlastních panovníků a jejich armád.

Z nejstarších archeologických památek¹³ v inkriminované oblasti asi nejvíce vyniká až přítomnost asijských Hunů¹⁴, dnes také označovaných jako Siungnuové, v jižní části Bajkalské oblasti. Jednalo se o severní, periferní, oblast stepní Hunské (Siungnuské) říše, jejíž existence je datována mezi 2. stoletím př. n. l. a 2. stoletím n. l. Nejednoznačně je chápána jejich etnicita, jelikož není zcela jasné, zda se skutečně jednalo o nositele tohoto etnonyma či to byla jen určitá vládnoucí skupina (dynastie, klan, vojenská skupina), která kontrolovala místní obyvatelstvo. Pravděpodobně mezi nimi byli čteně zastoupeni také Číňané.

Nejvýznamnější archeologická naleziště v Bajkalské oblasti z tohoto období nalezneme v okolí Ulan-Ude v blízkosti Ivolgy (Ivolginské sídliště) a Bargaje, dále pak v jižních oblastech Republiky Burjatsko v Muchošibirském, Bičirském, Kjachtinském a Džidinském rajonu.¹⁵

Čínské kroniky nám potvrzují archeologická fakta, tedy to, že: „*Hunové mají rychlé a směle vojáky, kteří se zjevují jako víchr a mizí jako blesk, pasou koně, což je jejich hlavní činnost, a [zároveň] loví a stržejí z luků ze dřeva a z rohů. [...] nemají trvalé bydliště.*“¹⁶ Jednalo se o kulturu bez vlastního písmenictví, o jejíž jazykovém a etnickém původu či příbuznosti s jinými skupinami existují jen dohady. Oblibě se těší přiřazování Hunů k turkitickým, mongolským a tunguzským jazykovým skupinám.¹⁷

Říše středoasijských Hunů se rozprostírala na sever od říše čínské dynastie Chan a postupně si podrobila ostatní kočující skupiny. Ačkoliv je značně rozšířená teorie, že po rozpadu říše se Hunové přesunuli směrem na západ a postupně se přesouvali až do východní Evropy, kde se později ve 4. století stali hlavní hybnou silou tzv. velkého stěhování národů, identifikace těchto dvou skupin není prokázána. Odpovídá tomu také skutečnost, že v mnoha jazycích nesou tyto skupiny odlišná

13 Starší archeologická období a kultury jsou vzhledem k jejich nejasným etnickým souvislostem v této práci vynechány.

14 Etnonymum pochází z čínské kroniky, ale jeho znak nebyl jednoznačně dešifrován, co se týká jeho výslovnosti.

15 Rajon – administrativně-správní jednotka na úrovni okesu v rámci autonomní Republiky Burjatsko.

16 Viz *Materialy po istorii sjunnu (po kitajskim istočnikam)*, s. 76.

17 *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 106.

etnonyma.¹⁸ Část středoasijských Hunů pravděpodobně v oblasti mongolských stepí zůstala a byla asimilována dalšími skupinami, někteří se usadili v severní části Číny, případně se dostali pod vliv sogdské kultury.¹⁹

Další stepní říše, které oblasti ovládaly po pádu Hunů, byl stát Syaňbi (93–204) a Žuanžuanický kaganát (402–555), ale archeologické vykopávky jejich přítomnost v okolí Bajkalu nepotvrzují. V okrajových oblastech jejich kontroly se mezitím formují další turkické kočovnické skupiny, které po ústupu Žuanžuanů z mongolských stepí postupně celou oblast ovládly a zformovaly Turkický neboli Turecký kaganát (552–603)²⁰ a pozdější Druhý neboli Východní Turkický (Turecký) kaganát (682–744).

K tomuto období se objevují záznamy o dalších kmenech, které obývaly oblast západně od jezera Bajkal – Kurykani, tj. nositelé tzv. kurumčinské kultury nebo také kultury „kurumčinských kovářů“²¹. První záznamy o existenci této kultury pocházejí z čínských kronik z let 552–553,²² ale vzhledem k archeologickým nálezům je patrná návaznost na kulturní tradice z dob středoasijských Hunů, z čehož vyplývá, že je tato kultura výrazně starší.²³

O etnické a jazykové příslušnosti Kurykanů se od 19. století vedou diskuze. Obecně lze konstatovat, že se jednalo pravděpodobně o etnikum nebo kmenový svaz s prokazatelným turkickým vlivem, který do značné míry zasahuje i do tunguzských a pozdějších mongolských a burjatských etnicko-historických souvislostí.²⁴

18 Například v ruštině jsou středoasijské Hunové označováni jako Chuny, zatímco Hunové ve východní Evropě jsou označováni jako Gunny. V jiných jazycích se pro označení středoasijských Hunů využívá transkripce z čínštiny. Z toho důvodu se také lze v češtině běžně setkat s etnonymem Siungnuové jako synonymem pro středoasijské Huny.

19 Tak to například popisuje Lev Gumilev v díle *Historie národa Chunnů* z roku 1960.

20 Po roce 608 se od Turkického kaganátu oddělila jeho západní část (tj. oblastí Džungarska a Ťan-šanu) a vznikl tzv. Západní Turkický kaganát (603–704), který se rozprostíral až k Černému moři.

21 Toto označení používal B. E. Petri, viz B. E. Petri: *Dalekoje prošloje burjatského kraja*.

22 Viz Kurykany. s. 291–296, popř. *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 128.

23 Blíže viz B. Z. Nanzatov: *Etnogenez zapadnych burjat*, s. 17.

24 Původ vlastního etnonyma je jednotlivými badateli vykládán různě. Mongolský původ etnonyma je vykládán od slova *churigan* (ovce, jehně). (Viz J. U. Talko-Gregievich – P. M. Melioranskij: *Drevnie obyvateli Centralnoj Asii*, s. 67). Turkický původ etnonyma zastávali G. N. Rumjancev (ten navíc obhajoval příbuznost s pozdějšími Chorinci) a také G. D. Sanžeev, který ovšem viděl příbuznost dávných Kurykanů s předbajkalským (západo)burjatským rodem Churchad. D. V. Cybikdoržijev vystoupil s hypotézou o podobného vztahu mezi Kurykany a Urjanchany a za neméně odvážný lze považovat pokus T. A. Bertagajeva dokázat, že etnonym Burjat pochází z etnonyma Kurykan. Mozaiku různých variant původu doplňuje

Z čínské kroniky *Historie dynastie Tchang*²⁵ se lze dozvědět, že „Guli-gaňi“ měli k dispozici kolem pěti tisíc vojáků a proslulí byli zejména chovem koní. Obývali severní oblasti kaganátu a kočovali na severní straně Pej-chaj (tj. Severního moře, tedy Bajkal) „kde jsou dlouhé dny a krátké noci“²⁶. Podle archeologických nálezů lze upřesnit lokalizaci Kurykanů přibližně do poloviny Bajkalu a jižněji (naleziště severněji nalezena nebyla), a to hlavně v oblasti západně od jezera. Hlavním způsobem obživy byl chov koní, kterým byli proslaveni po celé oblasti severně od Číny. Kromě toho chovali velbloudy, ovce a skot. O tom, že se nejednalo jen o zcela extenzivní chov dobytka, svědčí nálezy dokládající vytváření zásob sena na zimu. Další, pravděpodobně doplňkovou aktivitou, bylo zemědělství (objevy pozůstatků zemědělského náradí) a díky analýze nálezů bylo určeno, že kromě nenáročného prosa běžně pěstovali i pšenici, ječmen a konopí. Navíc Kurykani lovíli také zvěř a ryby. Na vysoké úrovni byla i řemeslná výroba, v níž hrálo důležitou roli zejména kovářství.²⁷

Zvláštní kapitolu představují naleziště pohřebišť, které kromě sociální stratifikace může dokládat některé shody v rituálech Kurykanů a Hunů (od nichž tento charakteristický způsob pohřbu pravděpodobně pocházel) a mezi Kurykany a předky Burjatů, kteří stejný způsob pohřbívání používali v pozdějších dobách. Nejmladší archeologické nálezy kurumčinské kultury pocházejí z období 13. až 14. století a evidentně

G. V. Xenofontov a V. V. Svinin svoji teorii o tunguzském původu, v níž dává do souvislosti podobnost burjatského *chjurgjen-kjurgjen* a tunguzského *kurokan-kurakan* se shodným významem *zeľ*. Z toho vyvozuje, že se jednalo o „zeťe Mongolů, Turkitů a Tunguzů“, respektive *uč kurykan* („tři zeťové“), tedy rody Turkitů, Mongolů a Tunguzů, které byly vzájemně příbuzensky propojené. Jiný turkitský výklad etnonymu vychází ze staroturkitského slova *qurigan*, které znamená stan, nebo tábor. Turkitský původ etnonymu však ještě nedokazuje, že by jeho nositelé museli být Turkité.

Etnonym Kurykan mizí společně s Turkitskými kaganáty, nicméně jeho pravděpodobné variace se objevují i v dalších stoletích. Příkladem jsou etnonyma západoburjatského rodu Churdan, východoburjatského kmene Chori či záznam *Kurkan* v kronice Rašid ad-Dina ze 13. století. Viz Rašid Ad Din: *Sborník letopisej*, s. 125. V historicko-kulturním atlase Burjatií je jejich přítomnost v Předbajkalsku datována mezi 5. až 13. stoletím.

Celá diskuse je velmi široká a vede se dodnes v rámci celého procesu vysvětlení etnogeneze. Blíže například viz L. Abaeva – L. N. Žukovskaja: *Burjaty*, s. , B. Z. Nanzatov: *Etnogeneze zapadnych burjat*, s. 17–26. Blíže viz *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatií*, s. 124–129.

25 Výběr z čínských kronik na téma národy jižní Sibíře viz I. V. Kjuner: *Kitajskie izvestija o narodach južnoj Sibiri*.

26 *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatií*, s. 124.

27 Blíže viz *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatií*, s. 124, nebo I. V. Kjuner: *Kitajskie izvestija o narodach južnoj Sibiri*, s. 35.

tak překročily dobu příchodu Mongolů do Přibajkalské oblasti, která je datována nejpozději od 13. století.²⁸

Kromě Kurykanů v čínských kronikách figurují další etnika jižní Sibiře respektive Přibajkalska, o kterých ovšem existuje mnohem méně zpráv i archeologických nálezů. Jsou jimi Barguti, Phu-ku, Chu-se a Ade.

Barguti neboli Bargové, v čínských pramenech často připomínáni jako Paj-ki, Pa-je-ku²⁹ či Bajyrku a pravděpodobně také Barchuni, jsou úzce svázáni s etnikem Ade. Kronika *Historie dynastie Tchang* nebo též *Kniha Tchang* zmiňuje, že obývali severní stranu písčité stepi. Jejich počet se odhaduje kolem desíti tisíc, ale tento údaj nemůže být považován za směrodatný. Kronika připomíná jejich mistrovství v chovu koní a kovářství, kterým byli proslavení. Obývali pravděpodobně oblast dnešního jihovýchodního Burjatska a Zabajkalského kraje a na své východní hranici v oblasti Ononu a Amuru sousedili s tunguzojazyčným etnikem Mohe.

Nejasnost původu a nedostatek informací dává prostor mnohým teoriím, které se týkají etymologie Bargů. Jedna z nich vychází z turkitského výkladu slova *baryu* (kořist, úlovek, dobyté území) a zajímavá je hlavně vyjádřením stanoviska, že etnonym Bargu (respektive *baryuěi* – dobyvatel) vystupuje v roli synonyma etnonyma Kurykan. Autor této teorie se pokouší najít spojovací most mezi tímto etnonymem a (etno)toponymem Bargudžin-tokum (popřípadě *tukum*), které lze najít v historických pramenech a v mongolských genealogických legendách ve jméně Bargudžin-Goa (Krásná Bargudžin), dcery Barchudaje-Mergena, babičky a pradědy zakladatele rodu Bordžiginů Bodončara.³⁰ Dle stejné hypotézy lze toponymum dešifrovat podle staroturkického *baryujin toqum* jako „zemi dobyvatelů“.³¹

Významný současný název, v němž můžeme najít stopy tohoto označení je hydronymum Barguzin³² a od něho odvozené jméno Barguzinské

28 Viz *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 128.

29 Původ etnonyma je nejednoznačný, stejně jako je nejasné, která označení se překrývají a která označují jinou skupinu. C. V. Cydenbadmajev zastává názor, že Turkiti využívali původní názvy ostatních etnik, jež si pak sami upravovali podle jim blízkých slov. Tak podle jeho názoru se pro Barguty mezi Turkity vžilo označení *Bajyrky*, které vycházelo z označení „primitivní, starodávnyj“. U Mongolů se pak analogicky ujalo označení s podobným významem *Bargu*. Nanzatov upřednostňuje výklad etnonyma buď staroturkickým označením *bajraq* (vlajka, korouhev), nebo *bajir* (bohatý, bohatnout), doplněným zesilující částicí *qu* (či *yi*). V případě druhém tak vysvětluje postupně nahrazení turkitského *bajyrku* jeho mongolským ekvivalentem *Bajaut*. Viz B. Z. Nanzatov: *Etnogenez zapadnych burjat*, s. 20.

30 *Tájná kronika Mongolů*, s. 12.

31 Viz B. Z. Nanzatov: *Etnogenez zapadnych burjat*, s. 21.

32 Východní přítok Bajkalu, který se do jezera vlévá jižněji od poloostrova Svatoj Nos.

doliny i stejnojmenného města. Ačkoliv bývá tato oblast identifikována s legendárním Bargudžin-tokumem³³, původ současného Barguzinu je pravděpodobně mladší a vznikl „pozdějším vytvořením ve vztahu k etnonymu Bargu“³⁴. Lze jej analogicky identifikovat buď jako „dobyvatel“, nebo jako „Bargutka“.³⁵ Ačkoliv se někteří autoři snaží Burgudžin-tokum ztotožnit s nějakou určitou menší oblastí (Barguzinská dolina, Tunkinská dolina, povodí řeky Arguni apod.),³⁶ z pramenů období Mongolské říše vyplývá, že se jednalo o oblast, sousedící s Mongoly ze severu. Při výčtu etnických skupin této oblasti se lze spíše přiklonit k nározu, že jde o celou Bajkalskou oblast od jihu až k neprostupné tajze v severní oblasti Bajkalu.³⁷

Je třeba též upozornit na současný význam etnonyma Barguti, pod kterým se rozumí mongolozajazyčná etnická skupina obývající východní oblasti Vnitřního Mongolska v ČLR, jež bývá všeobecně identifikována se středověkým etnonymem Bargutů a je považována za příbuznou se současnými Burjaty. Na severovýchodě Chentijského ajmaku v Mongolsku se lze setkat také s etnonymem Bargudžin, z čehož se dá usuzovat, že středověcí Bargutové se pravděpodobně významně podíleli i na etnogenezi některých západoburjatských skupin, východoburjatských Chorcinců a Jakutů.³⁸

O etnické skupině Pchu-ku existují jen minimální zprávy, z nichž lze vyčíst, že Phu-kuové obývali západní Zabajkalsko a údolí Selengy.³⁹ Existuje též záznam z období 756–763 o vojenském veliteli a příslušníku aristokratického rodu kmene Phu-ku, který v kronice *Historii dynastie Tchang* vystupuje pod sinizovaným jménem Chua-jen (rus. transl. *Хуайэнь*, РY *Huayan*), který nejprve bojoval na straně Ujgurů, ale později přešel do služeb Tchangů a „získal hodnost vrchního gubernátora oblasti Šofan“⁴⁰. Díky své moci a obratné sňatkové politice se mu dokonce podařilo přesvědčit svého zetě, ujgurského chána, aby navrátil Číně hlavní město, které předtím dobyl.⁴¹

33 Například viz B. R. Zoriktujev: Barguzin v epochu srednevekov'ja, s. 27–43.

34 Viz B. Z. Nanzatov: Etnogenez zapadnyh burjat, s. 22.

35 Ibid.

36 Ibid.

37 *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 142.

38 B. Z. Nanzatov: *K etnogenezu Burjat po materialam etnonimii*.

39 Viz *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 124–125, nebo I. V. Kjuner: *Kitajskie izveštija o narodach južnoj Sibiri*.

40 *Materiali po istorii kočevych narodov v Kitaje III.–V. vv.: Sjunny*.

41 *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 125.

V *Historii dynastie Tchang* je zmíněna také skupina Chu-se, která obývala severnější oblasti (severně od Kurykanů, Barutů atd.), kde „rostou stromy, ale není tam tráva. Země vydává mnoho mechu. Nejsou tam ani ovce, ani koně. Chovali soby jako domácí skot, krmili je a zapřahali do vozů.“⁴²

Z pozdějších dob o podobných etnikách existuje mnohem více záznamů. Nedostatek informací o skupinách obývajících Bajkalskou oblast v prvním tisíciletí našeho letopočtu je způsoben jejich mocenskou, politickou i hospodářskou druhořadostí vzhledem k politickým zájmům jednotlivých čínských dynastií, které byly zaměřeny hlavně na oblasti poblíž severní hranice, které ovládaly výbojně stepní skupiny mongolského, turkitského či mandžuského původu. Pastevci sobů však obývali přechodné oblasti tajgy a stepí kontinuálně a v pozdějším období ruského dobývání Sibíře byli v písemných záznamech identifikováni zejména s Tunguzi a některými Turkity (např. Tuvinci, Sojoty, Cátany).

2.4 Mongolové a jejich přítomnost v Bajkalské oblasti

V minulosti byly jako Mongolové označovány nejrůznější kočovnické skupiny pocházející ze Střední⁴³ resp. Centrální Asie a pro Mongoly se používalo jako synonymum označení Tataři, Tataro-Mongolové či Mongolo-Tataři. Při studiu zejména historických pramenů a starších vědeckých prací je třeba vždy odlišovat, zda se hovoří o Mongolech v širším slova smyslu, tj. o kočovných nájezdnících ze středoasijských stepí, nebo o Mongolech (Tatarech)⁴⁴ v užším slova smyslu – tj. o národech či etnických skupinách hovořících mongolskými jazyky.

Třetí, nejužší význam tohoto etnonyma se vyvinul až po vzniku moderního Mongolského státu a v běžném diskurzu se vztahuje na jeho obyvatele, respektive na jeho mongolozajazyčné skupiny. Tento způsob je používán jak mezi Rusy, tak i mezi samotnými ruskými Burjaty, kteří tak sami sebe odlišují od obyvatel Mongolska.⁴⁵

S členěním nomádů mezi čínskou hranicí a Sibíří do tří skupin se lze setkat již v díle čínského kronikáře S'-ma Čchien (175–87 př. n. l.),⁴⁶

42 *Sobranie svedenij o narodach, obitavšich v Srednej Azii v drevnije vremena*, I., s. 349–350.

43 Střední Asie ve své nejširší definici.

44 Ve středověkých a raně novověkých pracích obě etnonyma vystupují zcela zástupně, a proto cestovatelé jako Marco Polo či Robruck, ačkoliv hovoří o Tatarech, popisují zvyky Mongolů.

45 Z terénních výzkumů, Burjatsko, severní Mongolsko, 2004–2009.

46 Viz ruský překlad kroniky například Ši Czi: *Istoričeskije zapiski*, I.–VIII.

Nově vyšel také český překlad: Qian Sima. *Kniha vrchních písařů: výběr z díla čínského historika*, s. 645.

který zmiňoval Siung-nu, tj. středoasijské Huny, Su-šen, tj. pravděpodobně Tunguze a Ting-chu, tj. tzv. Východní barbary. Ting-chuové, kteří jsou považováni za předchůdce Mongolů a kteří již ve 3. století př. n. l. vytvářeli kmenové svazy ve stepích východního Vnitřního Mongolska a Mandžuska, byli kolem roku 150 př. n. l. poraženi Huny. Ting-chuové se poté rozpadli na dva hlavní proudy, Xianbei a Wuhuan, které se rozely do různých oblastí.

Kde se vzalo etnické jádro Mongolů, není příliš jednoznačné. Podle čínských historiků jejich původ sahá až k rozpadu státu Xianbei (93–234 n. l.) a vzniku pojetí etnika či kmenového svazu Š'-wej, které bylo mezi 4. a 12. stoletím v čínských kronikách užíváno pro množství skupin kočujících na sever od Číny, jejichž počet se podle záznamů z různých dob měnil. Podle záznamů *Kroniky dynastie Tang* byla jedna z jednadvaceti skupin Shiwei onačována jako Mengwu Shiwei, v pozdějším období dynastie Liao pak jako Menguu, jedná se tedy pravděpodobně o první nositele etnonyma, které se postupně vyvynulo až k dnešnímu označení Mongol.

Mezi 3. stoletím a obdobím vzniku Mongolské konfederace Chamag Mongol (1120) se v oblasti postupně vystřídala celá řada kočovnických států a svazů. O jejich příbuznosti s pozdějšími Mongoly se vedou rozsáhlé lingvistické diskuze, obvykle na základě analýzy mongolského původu části slovní zásoby dešifrované ať už z jejich přímých zápisů, nebo čínských prepisů těchto jazyků, jako například Cifu, Tufa, Murong, Tobgačové a další.⁴⁷

Předzvěst definitivního ovládnutí stepí na sever od Číny předky Mongolů přišla až v 9. století s růstem moci Kitanů, kteří roku 916 založili Kitanou říši, od roku 947 známou jako říši Liao (947–1125). O jazykové příbuznosti Kitanů s Mongoly se zatím stále vedou spory, nicméně část jejich slovní zásoby byla prokazatelně mongolského původu. Kitani byli z části kočovníci a částečně zemědělci a v celé jejich říši existovalo přes 150 trvalých sídel. Jejich moc zasahovala i do oblasti Zabajkalska, odkud se později s nimi související sajantuská raněmongolská kultura⁴⁸ rozšířila počátkem 11. století podél toku Selengy, do Barguzinské a Tunkinské doliny, do Předbajkalska do povodí Angary a na Olchon a severněji až do oblastí, kde dříve dominovala kurumčinská kultura.

K vlastnímu vymezení Mongolů dochází po úpadku moci Kitanů po roce 1125 na východě jejich teritoria, které začaly ovládat mongolské

47 *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 132–134.

48 *Ibid.*, s. 134–135.

skupiny sjednocené do kmenového svazu Chamag Mongol. Ten, jakožto relativně nestabilní útvar vzájemně soupeřících rodových skupin o převahu, existoval od 20. let 11. století až do roku 1206, kdy došlo k sjednocení Mongolů a vyhlášení Mongolského státu, na jehož trůn usedl Temudžin z rodu Bordžiginů s titulem Čingischán.

Přítomnost mongolských etnik v oblasti Bajkalu je předmětem široké diskuze burjatských a ruských odborníků, jejichž stanoviska se v tomto ohledu značně rozcházejí. Příchod Mongolů v rámci expanze Mongolského státu a jejich podmaňování okolních etnik počátkem 13. století představuje jednoznačně nejpozdnější možnou dataci jejich příchodu do Zabajkalska. Z výše uvedeného stručného nástinu historie Mongolů vyplývá, že jsou prokazatelné i dřívější vlivy mongolských Kitanů, a to jak v Zabajkalsku, tak i v ostatních oblastech, kam se rozšířila tzv. sajantujská raněmongolská kultura. Mnozí historikové však v prokazování mongolské přítomnosti v oblastech obývaných v současnosti Burjaty jdou mnohem hlouběji do minulosti. Značné oblibě se těšily teorie o autochtonním původu Mongolů v Bajkalské oblasti, kterou například G. N. Rumjancev dokazoval na základě společné lesnické a lovecké terminologie v mongolských, tunguzských a samodijských jazycích.⁴⁹ H. P. Egypov dokazoval na základě archeologických nálezů jurt ve vykopávkách Mal'ta a Bureť a jejich shodnou jižní orientaci vchodů a dělením jurty na dvě poloviny odpovídající tradicím dodnes zachovaným u Chalchů i předbajkalských Burjatů, že tyto naleziště patřily právě předkům Mongolů.⁵⁰

Podobných teorií lze nalézt celou řadu a pro všechny je charakteristická nepříliš adekvátně podložená argumentace.⁵¹ Vzhledem k tomu, že předmětem polemiky jsou původně nomádské stepní skupiny (nejčastěji mongolské nebo turkitské), jejichž mobilita byla omezena čínskou civilizací na jihu a neprostupnými oblastmi tajgy na severu, je evidentní, že migrace kočovníků v celém stepním areálu (včetně okrajových pouštních a lesostepních oblastí) probíhala relativně rychle a intenzivně. Navíc soudržnost větších kmenových svazů byla v případě nomádů nestabilní a vycházela spíše z momentální mocenské situace než z dlouhodobé představy o etnické či politické sounáležitosti.

49 G. N. Rumjancev: K voprosu proischoždeii burjat-mongol'skogo naroda, s. 30–61.

50 L. Abaeva – N. L. Žukovskaja: *Burjaty*, s. 13–14.

51 Srov. L. Abaeva – N. L. Žukovskaja: *Burjaty*, s. 13–14, 23–25, nebo *Istoriko-kul'turnyj atlas Burjatii*, s. 132–142.